

Het literaire gebeuren. Kritiek in theorie

Isabelle OST

Université Saint-Louis – Bruxelles

Matthieu SERGIER

Université Saint-Louis – Bruxelles
& Université catholique de Louvain

*Dans un univers où le succès est de
gagner du temps, penser n'a qu'un
défaut, mais incorrigible : d'en faire
perdre.*

(Jean-François Lyotard)

Het spreekt voor zich dat de manier waarop een auteur schrijft, bepaald wordt door het lezerspubliek waartoe zijn tekst zich richt. Noem dat publiek denkbeeldig of uitgevonden, reëel of duidelijk identificeerbaar, telkens gaat het erom dat een schrijver zich wendt tot een lezer of lezersgroep, en op grond van die (mogelijke, toekomstige...) lezer(s) zijn taak uitvoert. Ongewild wordt de lezer hierdoor als het ware coauteur van de tekst, des te meer wanneer hij een bezonnen lezer is die de literatuur van zijn tijd kent en zijn laatste ontdekkingen al dan niet enthousiast met anderen wil delen. Met andere woorden: des te meer wanneer die lezer een criticus is.

De Europese letteren tellen veel critici die een beslissende invloed uitgeoefend hebben op de literatuur van hun tijd. Denk in Frankrijk aan Sainte-Beuve, Taine, Germaine de Staël of zelfs aan Proust. Nog

langer geleden, voordat de figuur van de literatuurcriticus tot volle ontplooiing kwam – die ontstond eigenlijk samen met de literatuur als product van het industriële tijdperk – was de ‘goede smaak’ in de Franse ‘Belles Lettres’ een zaak voor verfijnde geleerden en scherpzinnige kenners die de norm bepaalden. Bij dat groepje hoorden ook schrijvers die als kunstcritici actief waren en de avant-gardistische tendensen van hun tijd ondersteunden, zoals Diderot maar ook Apollinaire enz. Wat het Nederlandstalige veld betreft, is het belang van tijdschriften zoals *De Gids* (Potgieter & Bakhuizen van den Brink) en daarna *De nieuwe Gids* (Kloos) onmiskenbaar. Ook een tijdschrift als *Forum* was toonaangevend¹ en bleef na de stopzetting in 1935 een belangrijke invloed uitoefenen.

In het ‘Woord vooraf’ op *Woord en schroom* (1977) beweert Hugo Bousset: ‘Kritiek is descriptief, niet normatief.’ De literatuurcriticus zou met andere woorden liever duiden en beschrijven dan beoordelen. Zo bekeken slaat de criticus een brug tussen schrijver en lezer: hij treedt op als een gids die ‘laat zien’, die zijn licht werpt op massa publicaties die naar de aandacht van de lezer dingen. Hij onderscheidt trends en vernieuwing, wijst de lezer bakens aan voor een beter inzicht in het oeverloze aanbod van de hedendaagse literatuur. Boussets criticus is dus in de eerste plaats een lezer, een uitmuntende lezer die behoedzaam ordent, opmerkt en ontdekt: ‘[De criticus] moet de parel van de oesterschaal onthullen, zo die er al inzit, maar mag de parel niet klieven.’ (Bousset 1977, 6). Daarmee sluit Bousset aan bij een andere belangrijke Vlaamse criticus, Paul de Wispelaere, die meent dat de criticus lezer en schrijver tegelijk is. Dat blijkt uit zijn naar de bekende novelle van Henry James verwijzende bundel *Het Perzische tapijt* (1966, 21): ‘[De criticus] is een goed criticus in de mate dat hij aan de resultaten van zijn indringende en nauwkeurige lectuur, *schrijvende* vorm geeft en ze juist daardoor doet ontstaan.’² De Wispelaeres

¹ Hoe belangrijk het interbellum was voor de literaire kritiek, bleek onlangs nog uit studies naar critici uit die periode, zoals *Kritiek in crisistijd* (2009) en *Het discours van de kritiek* (2011).

² Hierbij kan verwezen worden naar Barthes’ bekend citaat uit *Critique et Vérité* dat door De Wispelaere als motto gebruikt wordt in *Paul- tegenpaul* (1970): ‘Lire,

criticus richt zijn aandacht op de structurele kenmerken van het oeuvre, op de singuliere taal- en stijlwendungen die de meeste lezers niet zouden opvallen. Zijn interesse gaat uit naar het schrijven waarop het daaraan voorafgaande lezen zich richt, en het schrijven dat de volledige overgave aan het persoonlijke leesplezier steeds weer in de weg staat. Al schrijvende wordt de criticus criticus en zodoende geeft hij uitdrukking aan het singuliere dat hij in het literaire werk opgespoord heeft en dat zonder zijn schrijven wellicht onopgemerkt gebleven zou zijn. De figuur in het (Perzische) tapijt is dus geen verborgen geheim dat voor iedereen hetzelfde is en dat nog ontraadseld moet worden, maar eerder een ontmoeting tussen een schrijver (de auteur) en een andere schrijver (de criticus), die aanleiding geeft tot een dialogische schriftuur waarin twee subjectiviteiten vervlochten zitten en de lezer tot een aldus gerichte lectuur uitnodigen.

Wanneer Bousset eind van de jaren 1960 aan het begin van zijn carrière als literatuurcriticus staat, bloeit de literatuurtheorie als nooit tevoren. Het gaat goed met de Franse stroming die de geschiedenis zal ingaan als 'la nouvelle critique'. Hierbij kan verwezen worden naar het verband tussen de beginjaren van de Nouveau Roman – met Alain Robbe-Grillet als spilfiguur, theoreticus van zijn eigen werk – en de taak van de criticus of literatuurtheoreticus op dat moment. Vermeldenswaard is het bekende artikel van Roland Barthes, 'Littérature objective'³, waarin hij *Les gommages*, de eerste roman van Robbe-Grillet, bespreekt. In die tekst ziet Barthes een 'nieuwe' schriftuur die op het eerste gezicht zonder diepgang is en eigenlijk toch subjectiviteit opbouwt door het zo overvloedig beschreven object uit de functionele omgeving te rukken en vanuit een bijzonder perspectief te herschikken. De blik die mee het relaas opbouwt, blijkt plotseling door subjectiviteit vertroebeld. Daarmee toont Barthes aan dat zelfs wat blijkbaar van de hoogste ontpersoonlijking getuigt, in feite nog diep van subjectiviteit doordrongen blijft. Ook De Wispelaere is dat trouwens niet

écrire : d'un désir à l'autre va toute littérature. Combien d'écrivains n'ont écrit que pour avoir lu? Combien de critiques n'ont lu que pour écrire?' (1966, 78-79).

³ BARTHES (R.), 'Littérature objective', in *Essais critiques*, Paris, Seuil, 1964, p. 29-40.

ontgaan. Nog steeds in *Het Perzisch tapijt* stelt hij de mogelijkheid van een objectief oordeel over goede en slechte kritiek ter discussie. De bedrieglijke schijn van de subjectieve leegte in het werk van de schrijver sluit aan bij het drogbeeld van de objectieve kritiek, alsof het mogelijk was om in een schriftuur te geloven waaruit het singuliere spoor van het subject afwezig zou blijven. Volgens De Wispelaere moet de criticus eerder zijn licht werpen op de algemene structuur van de literaire tekst, een globale visie geven waaruit de singulariteit van de tekst blijkt en die tegelijkertijd duidelijk het spoor draagt van die welbepaalde criticus.

Aan de hand van de tekst van Robbe-Grillet heeft Barthes dus het ‘nieuwe’ van de Nouveau Roman geduid. Dat doet hij door te wijzen op een structuurkenmerk dat zelf verwees naar artistieke en filosofische veranderingen die zich toen aan het voltrekken waren – denk hierbij aan Merleau-Ponty’s fenomenologie van de waarneming. Graag refereren we hierbij aan het uitvoerige kritische werk van Bousset, die al meer dan vier decennia lang nieuwe literair-esthetische tendensen verkent en verklaart tegen het licht van een tijdsgebonden discours. Daar bevindt zich waarschijnlijk een van de voornaamste taken van de criticus: de confrontatie durven aangaan met de steeds terugkerende vraag naar de definitie van het contemporaine, waarop zich steeds weer een ander antwoord meldt.

Deze vraag – en het daardoor uitgelokte antwoord – vereist bijzondere aandacht voor het begrip ‘literair gebeuren’. De term omschrijven is een hele uitdaging. Wat is het literaire gebeuren? Hoe kan een creatief werk een ‘gebeuren’ worden? Hoe kan de schepping van een auteur (schrijver, kunstenaar, musicus, filmmaker...) ‘opus’ worden? En welke rol is in die overgang van werk naar gebeuren voor de criticus weggelegd? Vaak wordt het begrip ‘gebeuren’ verbonden met de media en het gemediatiseerde karakter van ‘wat gebeurt’. Het gebeuren laat van zich horen, zorgt voor sensatie, kan choqueren. Op het eerste gezicht geldt dit ook voor het literaire gebeuren: literaire prijzen, literaire lente, zomer en herfst, literaire happenings, publicitaire stunts van uitgeverijen en talloze schrijversinterviews over onderwerpen die weinig met literatuur te maken hebben, dit alles wijst erop dat de mediatisering van de literaire institutie tot op een zekere hoogte niet zon-

der commotie denkbaar is. De vraag is echter in hoeverre het literaire gebeuren zich per se moet laten herleiden tot een logica waarin literatuur en sensatie, alsook de consumptiedrang die eruit voortvloeit, op gelijke voet gebracht worden. Het literaire gebeuren sluit sensatie niet uit, denk maar aan de commotie die rond sommige publicaties van Hermans, Reve of Kellendonk ontstond. In wat volgt willen wij echter aantonen dat de literatuur, wellicht op een meer vanzelfsprekende wijze, aansluit bij een temporaliteit waarin gebeuren en sensatie elkaar maar met moeite kunnen vinden.

In de wijsbegeerte is het 'gebeuren' geen onbekende, vooral sinds het begin van de twintigste eeuw – eigenlijk is dat vooral te danken aan het belang van de *Ereignis* (gebeurtenis) in Heideggers denken. Verder wordt het gebeuren door een hele stroming in de Franse filosofie (Foucault, Deleuze, Badiou enz.) behandeld. Die filosofen houden er tegendraadse opvattingen op na en leggen de nadruk vooral op het niet-sensationele karakter van de 'ware' gebeurtenis: niet wat ophef maakt, maar eerder wat niet in het oog springt. Gebeurtenis rijmt dan met het onopvallende, het allerkleinste. Het is wellicht belangrijk om het op te nemen voor een gebeuren dat ontsnapt aan de logica van de sensatie en de mediatisering waarvan de temporaliteit voornamelijk op de onmiddellijke tegenwoordigheid en de urgentie steunt. Een dergelijke tijdsopvatting herinnert aan het 'nieuws' in de media – bijzonder terecht 'actualiteit' geheten – aan gebruiksklare fastfoodinformatie waarvan de pertinentie zich niet zelden tot enkele dagen, uren, minuten zelfs beperkt. Het literaire product – en dan vooral de roman – laat zich in een dergelijke constellatie in de eerste plaats (ver)kopen, nuttigen, wegsmijten of (onaangeroerd) vergeten in een stoffige hoek van de boekenkast, al dan niet uitgelezen. Aan die tijd onderworpen, wordt het boek gebruikt naargelang van de recentste geruchtmakende releases, de brandende actualiteit die een of andere modieuze auteur op de voorgrond katapulteert, allicht geruggensteund door een sensationele marketingcampagne. Kortom, zoals zo veel praktijken in het sociale veld, is ook de literatuur een product dat aan de tijd van de onmiddellijke tegenwoordigheid onderhevig is, zelfs aan doelgerichte economische vereisten zoals rentabiliteit. Daartegenover kunnen we ons afvragen of het ware gebeuren niet elders plaatsvindt, of beter: anders gebeurt, tegendraads, aan de kant van de traagheid en de duur. Het is

altijd weer ‘achteraf bekeken’ dat de literaire tekst hoeksteen van een oeuvre blijkt en het tegen de eeuwigheid opneemt. Onlangs herinnerde Anne-Marie Musschoot er nog aan dat het niet zo was dat

literaire werken die een grote rol zijn gaan spelen in de geschiedenis en die als “klassiek” aan vele opeenvolgende generaties werden doorgegeven, [...] vanaf hun ontstaan al een “vaste” betekenis hebben meegekregen. [...]. Want het is juist de veelheid van aanwezige betekenissen en interpretatiemogelijkheden die de overlevingskansen van het werk vergroot. (2013, 62)

Die literatuur die voortduurt en de tegenwoordigheid van haar schrijven en publicatie overschrijdt, is – anders geformuleerd – een ‘vertraagde’, ongepaste literatuur die enigszins ongelegen komt. Vanuit dat oogpunt kunnen we ons afvragen of de consumptieliteratuur en de informatiestroom waaraan de media ons blootstellen, tegenover de kunst in wording van de ongelegen tekst, niet zorgen voor een ‘dés-oeuvrement⁴’ van de literatuur van onze tijd.

Die twee temporaliteiten die elkaar steevast uitdagen, laten de criticus niet onberoerd. Zij plaatsen hem voor een keuze. Enerzijds kan hij de massaliteratuur en bestsellers promoten en meedoen aan de logica van de tomeloze consumptie. Zo formatteert hij de literaire smaak naargelang van de literaire actualiteit. Anderzijds kan de criticus in het literaire gedrang de ongelegen tekst verkiezen, die niet meteen iedereen hoeft te bekoren maar zich misschien tot oeuvre zal ontpoppen, wellicht tegendraads op de ‘dés-oeuvrement’ die onze tijden kenmerkt.

Met deze tweede optie in het achterhoofd zien we pas voluit het belang in van Boussets opmerking: ‘Kritiek is descriptief, meer dan normatief’. In tegenstelling tot de media die opleggen wat er geweten en gezien moet worden – en zich via het informeren dus eerder op het

⁴ Philippe Lacoue-Labarthe en Jean-Luc Nancy gebruiken dit begrip in *L'absolu littéraire. Théorie de la littérature du romantisme allemand* (1978).

formateren toespitsen –, kiest de descriptieve criticus er doelbewust niet voor om de lezer een kant-en-klare literaire gebeurtenis voor te schotelen. Liever loodst hij de lezer mee in zijn tekstuele ontdekkingen die, wie weet, en achteraf bekeken, plots gebeurtenis zullen blijken. Zeer waarschijnlijk draagt de criticus zo ten volste bij tot het oeuvre worden van de literaire tekst, zoals het net het voetstuk is dat het standbeeld aanduidt als kunstobject dat uitsteekt boven de wijdverspreide artefacten en andere consumptiegoederen.

LITERATUURLIJST

- BARTHES (R.), *Essais critiques*, Paris, Seuil, 1964.
 BARTHES (R.), *Critique et vérité*, Paris, Seuil, 1966.
 BOUSSET (H.), *Woord en schroom*, Brugge, Orion, 1977.
 DE WISPELAERE (P.), *Paul- tegenpaul*, 's-Gravenhage, Nijgh & Van Ditmar, 1970.
 DE WISPELAERE (P.), *Het Perzische tapijt. Literaire essays en kritieken*, Amsterdam/Antwerpen, De Bezige Bij/Contact, 1966.
 DORLEIJN (G.J.), DE GEEST (D.) & RYMENANTS (K.) (red.), *Kritiek in crisistijd : literaire kritiek in Nederland en Vlaanderen tijdens de jaren dertig*, Nijmegen, Vantilt, 2009.
 LACQUE-LABARTHE (Ph.) & NANCY (J.-L.), *L'absolu littéraire. Théorie de la littérature du romantisme allemand*, Paris, Seuil, coll. « Poétique », 1978.
 MUSSCHOOT (A.M.), *Verschuivingen en ontgrenzingen. Opstellen over Moderne Nederlandse literatuur*, Gent, Academia Press, 2013.
 VERSTRAETEN, (P.), *Het discours van de kritiek. Literaire kritiek in Vlaanderen tussen de twee wereldoorlogen: Joris Eeckhout, Urbain van de Voorde, Paul de Vree*, Antwerpen/Apeldoorn, Garant, 2011.